

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 12, Sayı: 1, Sayfa: 353-382, ELAZIĞ-2002

KUR'AN'DA TEVBE KAVRAMINA KELÂM AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

*An Approach of Islamic Theology to the Concept of The Repentance in
the Holy Qur'an*

Selim ÖZARSLAN*

ÖZET

Tevbe Kur'ânî bir kavramdır. İşlenen günahı derhal terk etmek suretiyle ondan pişman olmak, bir daha o günaha dönmemeye kesin karar vermektir.

Tevbenin kabul edilmesi, günahlardan kaynaklanan azabı kaldırmaktır. Şartlarını taşıyan tevbenin kabul edilmesi, Allah için bir zorunluluk olmayıp, bir lütuftur. Allah, vaat ettiği için tevbeleri kabul eder.

Tevbe etmenin altında yatan felsefe, bireyin Allah'ın yüceliğini kabul ve itiraf etmesidir.

Anahtar Kelimeler: Tevbe, Günah, Pişmanlık, Gerekliklik, Lütuf, Kelâm, Kur'an.

SUMMARY

The repentance is a Koranic notion. It means to realise the sin and give up redoing it, repenting and not to turn to the sin again.

The repentance's being accepted is to destroy the torture resulted from the sin. The repentance being accepted which carry its conditions is not a compulsory for the God but it is God's kindness. Our God accepts the repentance as He has promised.

The aim why people make a vow is to accept and confess the Lord's magnitude.

Key Word: Repentance, Sin, Repent, Obligatory, Kindness, Islamic Theology, The Holy Qur'an.

* Yrd.Doç.Dr. Fırat Üni. İlahiyat Fak. Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; e-mail: sozarслан@firat.edu.tr

1. TEVBENİN TANIMI

1. 1. Dilde Tevbe:

Tevbe, Kur'anî bir kavramdır. Arapça bir kelime olan tevbe, tâbe, -yetûbû, tevben ve tevbeten- kökünden mastardır. Rücu' etmek, geri dönmek, pişman olmak, işlediği günahı terk ederek Allah'a dönüş ve yöneliş anlamlarına gelir. Tevbe kelimesi, hatadan, günahattan /*masiyet* Allah'a dönme anlamı ile yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

Tâbe fiili, farklı harfî cerlerle kullanımıyla çeşitli anlamlara gelmektedir. “Îlâ” ك ت ع ~ harfî ceriyle kullanıldığında günahından Allah'a dönen kişi, “alâ” ل ك ز harfî ceriyle kullanıldığı zaman da Allah'ın günahkar kullarının tevbesini kabul etmesi anlamına gelmektedir.

Tevbe kelimesinin kökünden türeyen “tevvâb” kelimesi tevbeyi bolca, pek çok yapan anlamını taşımaktadır.¹

Kur'an-ı Kerim'de bolca geçen ve Yüce Allah'ın sıfatı olarak kullanılan - تَوَّابٌ “et-Tevvâb”² kelimesi ise, itâat amacıyla Allah'a yönelen bireyin arzuladığı bağışlanmayı bolca kabul eden, onu bağışlayıp, affeden anlamına gelmektedir.³ Allah'ın tevbeleri kabul etmesinin nedeni O'nun rikkatı/ yufka yürekliliği, zararı defetmek ya da fayda sağlaması arzusu değildir. Aksine Yüce Allah yalnızca ihsan ve lütfünden dolayı tevbeleri kabul eder.⁴

1. 2. Tevbenin Terim Manası

Tevbe yüklenmiş olduğu fonksiyonunun çeşitli yönleri ileri çıkarılarak birçok şekilde tanımlanmıştır:

Kelâmcıların terminolojisinde tevbe, kula izafe edildiği zaman yaptığı günahlardan pişman olarak Allah'a dönmesi anlamında kullanılırken, Allah'ın fiillerine izafe edildiği

¹ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanü'l-Arap*, Beyrut, 1990, c. I, s. 233; Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sihah fi'l-Luga ve'l-Ulum*, Beyrut, 1974, c. I, s. 46; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, Beyrut, 1991, c. I, s. 166; Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut, 1984, c. II, s. 77; Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, s. 70; *Muncid Fi'l-Luga ve'l-A'lâm*, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1994, s. 66; Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı, İslâmiyât*, c. I, sayı 3, 1998, s. 93; Ayrıca bkz. Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, s. 716.

² Bakara, 2/ 37, 54, 128; Tevbe, 9/104, 118; Nûr, 24/10; Hucurât, 49/12; Nasr, 110/3.

³ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, c. I, s. 233; Alûsî, Şihabuddin Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî Fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut, 1405/1985, c. IV, s.236.

⁴ Râzî, Fahreddin, *Tefsîrü'l-Kebir, (Mefâtihu'l-Gayb)* Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, c. III, s. 24. ; Tunç, Cihat, *Kelâm (Sistematiği)*, Kayseri, 1997, s. 94.

zaman da nimetini ve yardımını kullarına döndürmesi anlamına gelmektedir.⁵

Dinde tevbe, kötülenen davranış ve eylemlerden övülen ve beğenilen işlere dönüş olarak tanımlanmaktadır.⁶

Genel olarak kelâmcılar özellikle de el-Îcî tevbe, isyan olduğu için gûnahtan pişman olmakla birlikte gücü yettiği halde o gûnaha dönmemeye karar vermek olarak tanımlamışlardır.⁷

Tevbe, yaptığı gûnahtan pişman olmak, hayıflanmaktır.⁸

Tevbe, geçmiş hatalardan dolayı insanın içinin yanmasıdır.⁹

Tevbe, itaatsızlıklardan pişman olmaktır.¹⁰

Tevbe, geçmişte yapılanlara pişman olup, gelecekte onu bir daha yapmamaya kesinkes karar vermektir.¹¹

Tevbe, kötülüklerden kötülük olduğu için pişmanlık duyarak vazgeçmektir.¹²

Tevbe, Allah'ın yapılmasını gerekli gördüğü fiillere sarılmak, kötü gördüklerinden de uzaklaşmaktır.¹³

Gazzali (451-505/1058-1111)'nin iktibas ettiğine göre, Sehl b. Abdullah el-Tusteri de tevbe, kötü hareketleri iyi-övülmüş hareketlere dönüştürmektir diye tanımlamıştır.¹⁴

Kötülükleri terk etme anlamı göz önünde bulundurularak başka bir tevbe tanımı daha yapılmıştır: Zahmet ve acı veren elbiseyi çıkarıp faydalı elbiseyi giymektir.¹⁵

Seyyid Şerif Cürcânî (740-816/1340-1413) de tevbeye bir başka açıdan yaklaşmak suretiyle kelâmdan çok tasavvufî bir bakışı sergiler görünmektedir. Onun düşüncesinde tevbe, kalpten ısrar düğümünü çözmek suretiyle Allah'a dönmek sonra da Allah'ın bütün hukukuna riayet etmektir.¹⁶

Resûlullah Hz. Muhammed de tevbe, "Pişmanlık tevbedir" diyerek

⁵ Cüveynî, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, *Kitabü'l-Îrşâd İlâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-Îtikâd*, thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992, s. 337; Taftazânî, Sa'deddin, Mesub b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Amira, Beyrut, 1409/1989, c. V, s.163.

⁶ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, s. 70.

⁷ Îcî, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, trs., s. 380; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, c. V, s.162.

⁸ Cüveynî, *Kitabü'l-Îrşâd*, s. 337.

⁹ Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul, 1986, c. XI, s. 147.

¹⁰ Cüveynî, *Kitabü'l-Îrşâd*, s. 337.

¹¹ Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr*, c. X, s. 4.

¹² Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Çelik-Şura, İstanbul, trs., c. VII, s. 429.

¹³ Cevziyye, İbnü'l-Kayyim Ebi Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, *Medâricu's-Salikîn*, Kahire, trs, c. I, s. 331.

¹⁴ Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 147.

¹⁵ Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 147.

¹⁶ Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rifât*, s. 70.

tanımlamıştır.¹⁷

Pişman olmak, yaptığı bir eylemin ya da inandığı bir düşüncenin yanlış olduğunu anlamak ve karar vermektir. Tevbe ise bu kararı pratiğe dökmek, yürürlüğe koymak, bu karara göre hatalı davranış ya da düşüncesini terk ederek, onun alternatifini olan doğru davranış ya da düşünceyi benimsemektir.¹⁸

Bu tanımlardan hareketle günahkar bir birey günahından tevbe ederse, onun tevbesi gerçekleşmiş olur. Çünkü tevbe yapmakla birey, işlediği günahından pişman olduğunu, içinde bulunduğu şimdiki zamanda ve gelecekte o günahı bir daha işlemeyeceğine karar verdiğini ve kararında da sebat ettiğini ifade etmiş olmaktadır. Allah da bu şekilde tevbe eden bireyin tevbesini kabul edeceğini vaat etmiştir.¹⁹

Anılan tevbe tanımlarından ortaya çıkan bir başka gerçekte, günahı itiraf şuuru, pişmanlık ve günahı uzaklaşmanın tevbenin asli unsurlarını oluşturduğudur.

1.3. Tasavvuf Felsefesinde Tevbe

Tasavvufçuların terminolojisinde de tevbe, yapılan günahı terk edip Allah'a dönmek, pişman olmak manasına gelmektedir. Fakat tasavvufi düşüncede tevbenin fonksiyonu daha geneldir. Tevbe, Allah'ı unutmamayı ifade eder. "Allah'ı unutanlar gibi olmayın..."²⁰

Tevbe, tasavvufi olgunluk yoluna girenlerin vuslata ulaşınca karar uğradıkları menzillerin ve makamların ilki olarak kabul edilmiştir. Yalnızca Allah rızası için yapılan tevbeye evbe ismi verilmektedir. Tevbe, şeriatın beğenmeyip yerdığı şeylerden onun övdüğü şeylere dönmektir. Gerçek tevbe, pişmanlık duygularının ortaya çıkmasıdır. Mutasavvıfların büyüklerinden olan Cüneyd-i Bağdâdî (ö.298/910) "günahı unutmaya" tevbe derken, Sevri de "Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmeye" tevbe ismini vermiştir. Sehl b. Abdullah da tevbeyi, ileri de yaparım şeklindeki oyalanma ve ihmalkarlıkları terk etmek olarak tanımlamıştır. Bir başka mutasavvıf Ruveyym'in tevbe tanımı oldukça ilginçtir. Ona göre tevbe, tevbe etmekten tevbedir.²¹

¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. I, s. 376, Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 1405/1985; İbn Mace, Ebî Abdullah b. Yezid el-Kazvanî, *Sünen*, Züh'd, 30, hadis no: 4252, (2/1420) Çağrı yay., İstanbul, 1413/1992.

¹⁸ Atay, *Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı*, s. 93

¹⁹ Bkz. Şûrâ, 42/25; Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, *Usûlu'd-Dîn, (Ehli Sünnet Akaidi)*, Çev. Şerafeddin Gölçük, İstanbul, 1988, s. 327.

²⁰ Haşr, 59/19; Bkz. Gazzalî, Ebu Hamid Muhammed, *Mükâşşefetü'l-Kulûb*, Thk. Abdullah Ahmed Ebu Zîne, Kahire, 1392/1972, s. 22.

²¹ Kuşeyrî, Ebu Kasım Nisaburî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif, Kahire, 1409/1989, s. 178-183; Sühreverdî, Ebu Hafs Şihabeddin Ömer, (1144-1234), *Avârifü'l-Meârif, (Tasavvufun Esasları)* Çev: Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul, 1990, s. 592, 605.

Tasavvufî düşünce de tevbe, suyun cam üzerindeki tozları giderdiği gibi, fertlerin zihnindeki kötü düşünceleri ve günahları giderir. Tevbe, gerçekte Allah'a yönelmektir. Tasavvuf felsefesinde tevbe, yaşamın yönünü değiştirmeyi sağlayan bir unsur olarak anlaşılmaktadır.²²

İslâm tasavvufçuları tevbenin üç derecesinden söz etmişlerdir. Bunların ilki tevbe, ikincisi, inabe ve sonuncusu da evbedir. Bu sıralamaya göre;

1- Tevbe, Allah'ın azabından korkularak yapılan tevbedir.

2- İnabe, sevap arzu ve tamahı ile yapılan tevbedir.

3- Evbe, sevap ümidi ve azap korkusundan değil, yalnızca Allah'ın emirlerini gözetmek için yapılan tevbedir. Bu tevbedeki amaç yalnızca Allah'ın rızasını kazanma arzusudur. Kur'an'da Hz. Davud,²³ Hz. Süleyman²⁴ ve Hz. Eyyub²⁵ peygamberlerin tevbedeki durumları "evbab" kelimesiyle anlatılmaktadır.

Tasavvufî düşüncede tevbe, mü'minlerin, inabe, evliya ve Allah'a yakın olanların sıfatı olurken, evbe, nebi ve resullerin sıfatı olmaktadır.²⁶ Kur'an-ı Kerim bu gerçeğe şöyle temas etmektedir: "Gerçekten biz Eyyub'u sabırlı bulmuştuk. O ne iyi bir kuldu; daima Allah'a yönelirdi."²⁷

Tasavvuf felsefesinde tevbenin mahiyeti de, bireylerin bulunduğu konuma göre değişiklik arz etmektedir. Buna en güzel örnek de Zunnûn el-Mısırî'nin şu sözüdür: "Halkın tevbesi günahattan, bilgili insanların tevbesi gafletten, peygamberlerin tevbesi ise, diğer peygamberlerin ulaştığı dereceye erişememe konusundaki acz ve noksanlıklarını görmektendir."²⁸

Dinî terim ve kavramları diğer İslâmî disiplinlerden farklı bir tarzda açıklayan İslâm tasavvufçuları tevbeyi de değişik açılardan yorumlamışlardır. Onların kendi aralarında bile tevbeyi farklı farklı yorumlamaları onların dini yaşayıştaki

²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 178-182; Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara, 1986, s. 133-134; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 716.

²³ Sâd, 38/17,19.

²⁴ Sâd, 38/30.

²⁵ Sâd, 38/44.

²⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 182; Aliyyü'l-Kâri, Ali b. Sultan Muhammed, *Şerh Alâ Fıkhü'l-Ekber*, İstanbul, 1375/1955, s. 157.

²⁷ Sâd, 38/44; Rivayetlere göre Hz. Eyyûb eşinin bir hatasından dolayı iyileşince ona yüz değnek vurmaya yemin etmişti. Bununla birlikte, eşinin ona karşı hizmetleri ve fedakarlıkları küçümsenmeyecek kadar çoktu. Bu sebeple Yüce Allah, ona yüz tane ekin sapından oluşan bir demetle bir kere vurulmasını yeterli görmüştü. Bkz. Zemahşerî, Muhammed b. Ömer (538/1143), *Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzili ve Uyunu'l-Ekâvili fî Vucuhi't-Te'vîl*, thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. IV, s. 99.

²⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 183; Sühreverdî, Avârifü'l-Maârif, s. 605-606.

farklılıklarından kaynaklanıyor olması mümkündür. Dinî yaşayış tecrübelerindeki değişik düzeyler onların bu konudaki yorumlarına tesir etmiş olabilir.²⁹

Tasavvufî düşüncede tevbenin oluşumuna da dikkat çekilmiştir. Tевbe eden birey yaptığı şeyin kötü olduğunu kalbiyle düşünür, kötü fiiller içerisinde olduğunu hissederse, tevbe arzusu kalbine doğar, bu kötü davranışlardan uzaklaşma ve vazgeçme isteğidir. O zaman yüce Allah kararı ve azmi düzeltmeyi, iyi davranışlara doğru güzel bir dönüş yapmayı ve tevbe sebepleri için hazırlıklı olmayı o bireye nasip eder.³⁰ Tasavvufta tevbenin oluşumu bu tarzda gerçekleşmektedir.

Allah'tan başka her şeyden uzaklaşarak, yalnızca Allah'a dönmek, tasavvufî düşüncedeki tevbenin özünü oluşturmaktadır. Fakat bu tarzda yorumlanan bir tevbe telakkisi çok anlamlı gözükmemektedir. Zira önemli olan, dünya hayatının içinde sosyal ve beşerî aktivitelerle uğraşmakla birlikte Allah'ı unutmamak, onu zihinde canlı tutmaktır. Yoksa hayattan soyutlanarak Allah'a dönmek İslamî verilerle uyuşan bir yöntem olmasa gerektir.

2. TEVBENİN OLUŞUMU

Eş'arî kelâmının önde gelen isimlerinden olan Gazzâlî, tevbeyi konu ettiği eserinde tevbenin üç şeyin sırasıyla meydana gelmesiyle gerçekleşeceğini söylemiştir: Bunlar ilim, hal ve ameldir. Biz bunları tevbenin oluşum safhaları olarak da adlandırabiliriz. Gazzâlî'ye göre, ilim ilk, hal ikinci, amel ise üçüncü sıradadır. Bunların her biri sırasıyla birbirini gerektirir. Allah'ın adaleti bütün her yerde bunu gerektirir. Tевbenin oluşumunun ilk unsuru olan ilim, günahla bulunan zararı ve günahın birey ile Allah'ın rahmeti arasında perde olduğunu bilmektir. Bunun böyle olduğu gerçek anlamda bilinince, bu bilgiden, istenilen şeyin elden kaçması sebebiyle kalpte bir üzüntü meydana gelir. Çünkü kalp, her ne zaman sevdiği bir şeyi kaybettiğini hissederse elem ve acı duyar. Eğer o şeyin elden kaçması, kendisi tarafından yapılan bir eylemden dolayı olursa, bu istediği şeyin elden kaçması nedeniyle, o şeyin elden kaçmasına neden olan şeye üzülmür; ona göre işte bu tür üzüntüye pişmanlık denir. Sonra bu söz konusu üzüntü kuvvetlenince, bundan kararlı bir irade meydana gelir. Bu irade geçmişe taalluk ettiği gibi geleceğe de taalluk eder. Onun içinde bulunduğumuz şimdiki zamana taalluku, içine girdiği günahı terk etmek ile olur. Gelecekle olan ilgisi, arzu ettiği şeyi kaybetmesine

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Fırat, *Şahsiyet Gelişiminde Tевbenin Fonksiyonu*, (basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1982, s. 99.

³⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 179-180.

neden olan bu fiili, hayatının sonuna kadar yapmamaya azmetmesidir. İrâdenin geçmiş ile olan ilgisi ise, elden kaçırdığı şeyleri, şayet tamiri imkan dahilinde ise, bu yolla ve onararak telafi etmesiyledir. Bu sebeple ilim ilk sırada gelir ve o bu hayırların kaynağıdır. Gazzalî, ilim ile yakînî olan ilmi kastetmiştir. Bu yakînî ilim ise, ona göre bir nurdur. Bu nur, pişmanlık ateşini doğurur. Bununla kalp, tıpkı üzerine, karanlık içinde iken üzerine güneş doğan, bulutların kaybolmasıyla üzerine ışıklar doğarak sevdiği şeyin neredeyse yok olmak üzere olduğunu görüp de, kalbinde aşk ateşi tutuşarak bu ateşlerden onu kurtarmak için ileri atılma isteği oluşan birey gibi, iman nurunun onu aydınlatmasıyla sevdiği ile kendi arasında bir perdenin bulunduğunu görerek üzülür. O halde ilim, pişmanlık ve şimdiki ve gelecek zamandaki günah eylemini terk etmekle ilgili kararlılık/azim; geçmişte elden kaçanları telafi, tevbenin meydana gelmesinde birbirini izleyen üç safhadır. Tevbe ismi, bunların hepsine birden verilirse de, daha çok, tek başına pişmanlık anlamında kullanılır ve o zaman, tevbeden önceki ilim bir başlangıç; o fiili terk tevbenin bir meyvesi ve onun ardından gelen bir sonuç olarak kabul edilir. Bu sebeple Hz. Peygamber: “Pişmanlık tevbedir” buyurmuştur. Çünkü pişmanlık, bu pişmanlığı gerektiren ilimden ve onun ardı sıra gelen azimden ayrı düşünülemez.³¹ O zaman pişmanlık tevbenin en önemli unsurunu oluşturmaktadır.

Tevbenin oluşumu insanın zihninde başlamaktadır. Kelâmcımız Râzî de buna değinmektedir. İnsandan herhangi bir şeyi yapmak ya da terk etmek biçiminde ortaya çıkan durum, öncelikle kalpte o şeyin faydalı veya zararlı olduğu şeklinde bir tasdik meydana getirir. Akabinden faydalı oluşunu tasdik etmekten onu meydana getirme arzusu ve meylî, zararlı olanı tasdik etmekten de onu terk etme arzusu doğar. Son merhalede bu arzu ve eğilimle birlikte oluşan güç, fiilin ya yapılmasını ya da terk edilmesini gerektirir.

Bu olgu bu tarzda belirlenince, tevbenin de böyle olduğu anlaşılır. Birey, oldukça zor bir işin büyük zararlara sebebiyet verdiğine inanınca, söz konusu bu inancın oluşumu üzerine o yasağa karşı bir nefret oluşur. Netice de söz konusu bu nefret, şu üç şeyi gerekli kılar:

- 1- Geçmişte kendisinden meydana gelen kötü şeyler için pişman olmak,
 - 2- Meydana gelen kötü eylemleri terk etmek,
 - 3- Söz konusu bu kötülükleri gelecekte de terk etme isteği ve kararlılığı.³²
- Görülüyor ki, yapılan tevbenin geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanla ilgisi vardır.

³¹ Gazzalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 146-147, Krşl. Râzî, *Tefsîrü'l-Kebir*, c. III, s. 22.

³² Râzî, Fahreddin, *Meâlimu Usûli'd-Din*, (İslâm İnancının Ana Konuları) Çev. Nâdim Macit, Erzurum, 1996, s. 125-126.

Öncelikle geçmişte işlenmiş günahlardan pişman olunarak Allah'a iltica edilir. Arkasından yaşadığımız şimdiki zamanda, söz konusu bu günahlar hemen terk edilir, peşinden de gelecek zamanda da bu gibi günah ve kabahatlere ve benzerlerine bir kez daha dönmemeye ve bu tür günahları bir kez daha işlememeye karar verilir. Bu şekilde üçlü zaman diliminde tevbe eden birey, tevbesini hiçbir zaman hatırından çıkarmayarak kendisini bir daha günah işlemekten alıkoymuş olacaktır. Tevbeden beklenen de budur.

3. TEVBENİN GEREKLİLİĞİ VE KABULÜ

3. 1.Tevbe Etmenin Gerekliliği:

Tevbenin gerekliiliği konusunda İslâm âlimleri fikir birliğine varamamışlardır. Onlardan bazıları günahlardan tevbe etmeyi gerekli/farz görürken, diğerleri ise gerekli olmadığını düşünmüşlerdir.³³

Ehl-i sünnet kelâmcıları, tevbe ve istiğfar etmenin mü'min bireyler için gerekli/vacip olduğu kanaatini taşımaktadırlar. Fakat onun gerekliiliğine akıl delalet etmez. Şeriat hükümlerinden herhangi bir şey akılla ispat edilemez. Ancak hataları terk etmenin ve işlemiş olduğu hatalardan pişman olmanın gerekliiliği hususunda Sünnî âlimler fikir birliği etmişlerdir.³⁴ Şîî âlimler de tevbenin gerekliiliğini (vucubiyetini) sem'i/ naklî delillere bağlarlar.³⁵

Sünnî kelâmcılar hiçbir bireyin tevbe etmeden müstağni olamayacağını da sözlerine eklemişlerdir. İslâm düşünce tarihine büyük ölçüde tesir etmiş olan Gazzalî, tevbenin gerekliiliği konusunda Hz. Adem'i örnek vererek, şu tarzda istidlalde bulunmuştur: İnsanlığın babası olan Adem bile tevbeden müstağni kalamamıştır. Asıl olarak babanın yaratılışına uymayan ve babanın güç yetiremediği şeye evladı hiç güç yetiremez.³⁶

Ehl-i sünnet'e göre, tevbe itaat ve ibadettir, yapılması emredildiği için, sevap verilmektedir.³⁷

İnananlar için tevbe etmenin gerekliiliği konusundaki bu uzlaşma esasında şu

³³ el-Eş'arî, Ebu Hasan Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1411/1990, c. II, s. 170.

³⁴ Cüveynî, *İrşâd*, s. 339; Gazzalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 156; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Din*, s.126; İcî, *Mevâkıf*, s.381; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, c. V, s.165 ; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadir*, Kahire, 1994, c. I, s. 65.

³⁵ el-Hillî, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, (şerhleri Nâfi Yevmi'l-Haşr ve Miftahü'l-Bâb ile birlikte) thk. Mehdi Muhakkik, Tahran, 1365/1946, s. 57.

³⁶ Gazzalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 157.

³⁷ İcî, *Mevâkıf*, s. 381

Kur'an ifadelerine dayanmaktadır.

“Ey iman edenler! Samimi(nasuh) bir tevbe ile Allah'a dönün”³⁸

Buradaki emir şırası hiç şüphesiz ki vucup/ zorunluluk ifade etmektedir.³⁹

“Ey mü'minler! Hep birden Allah'a tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz”⁴⁰

Tevbenin istisnasız bütün inananlara tavsiye (emir manasındadır) edilmesinin sebebi, şu şekilde yorumlanmaktadır. Zayıf karaktere sahip bireylerin, nefislerine hakim olup, gayret etseler dahi, Allah'ın her alandaki emir ve yasaklarını tam manasıyla yerine getirememelerinden dolayı, kendilerinin sebep oldukları kusur ve eksikliklerden soyutlanamazlar. Yüce Allah işte bu sebeplerle inananların tamamına tevbe ve istiğfarda bulunmalarını emir ve tavsiye etmekle kalmıyor, tevbe edip, günahlarının bağışlanmasını istedikleri zaman, kurtuluşa erip, mutluluğa ulaşacaklarını ümit etmelerini de tavsiye ediyor.⁴¹

O halde bu tavsiye veya emir karşısında insanların ölmeden önce yapmaları gereken şey, Allah'ın kabul edeceğini umarak günahlarından tevbe etmeleridir.⁴²

Sahabeden İbn Abbas söz konusu ayeti; ‘Cahiliye devrinde yaptığınız günahlarınızdan tevbe ediniz, umulur ki, bu sebeple dünya ve ahirette mutlu olursunuz’ şeklinde yorumlamıştır.⁴³

İslâm dini kabul edilmekle tevbe edilmiş olmaz mı?, İslâm'ın kabul edilmesiyle bireyin daha önceki günahları yok olur mu?, buradaki tevbenin anlamı nedir? şeklindeki soruları Mu'tezilî âlim Zemahşerî (ö.538/1143), söz konusu âyeti yorumlarken âlimlerin görüşlerinden istifade ederek cevaplandırıyor: Günah işleyen birey, sonra günahından tevbe ederse, günahını her hatırladığında tevbesini yenilemesi gerekir. Çünkü birey Allah'a kavuşuncaya (ölünceye) kadar söz konusu bu pişmanlığında ve kararlılığında devamlı olması gerekir.⁴⁴

İslâm hiç şüphesiz ki fitrat dinidir. Günah ve sevap işleme özelliklerine sahip

³⁸ Tahrîm, 66/8.

³⁹ Cüveynî, *İrşâd*, s. 339; Gazzalî, *İhyau Ulumi'd-Din*, c. XI, s. 156; İcî, *Mevâkıf*, s.381; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, c. V, s.165 ; Gazzalî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 22.

⁴⁰ Nûr, 24/31.

⁴¹ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. III, s. 237.

⁴² Bkz. Gazzâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, s. 22.

⁴³ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. III, s. 237.

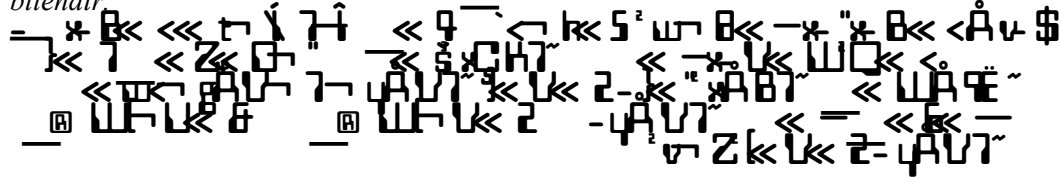
⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. III, s. 237; Ayrıca bkz. Tunç, *Kelâm(Sistematik)*, s. 99.

olarak yaratılan insanın, günah işleyeceği kabul edilmiş olmakla birlikte, ondan kurtulma ve etkisini azaltma yollarına da dikkat çekilmiştir. Buna göre tevbe, insan için arınma mekanizmasıdır. İnsan beşer fıtratında yaratılmış olması hasebiyle her an günah işlemekle karşı karşıyadır. Günah işlemek, belki de insanı meleklerden ayıran en önemli özelliktir. İnsan, bütünüyle günah ve benzerleri diğer fiillerden uzak kalamayacağına göre, tevbeden de uzak kalamayacaktır. Dünya ve ahiret saadetine ulaşmak isteyenler için yüce Allah'a iltica etmesi, günahlarından pişman olması ve onlardan devamlı surette vazgeçmesi onun için çıkar yol olacaktır. İnsanın yaratılışı hatırlandığı zaman, her fert için tevbenin gerekli olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. İnsan günden soyutlanamayacağı için, tevbeyle olan gereksinimi de daima var olacaktır. Bu şekilde tevbenin inanan için gerekliliği ortaya çıkmış olmaktadır.

3. 2. Tevbenin Kabulünün Aklen Allah'a Vacip Olup- Olmadığı Meselesi

İslâm düşüncesinde tevbe ile ilgili tartışılan konulardan biri de yapılan tevbenin Allah tarafından kabulünün gerekip-gerekmeyeceğidir. Mu'tezile kelâm okuluna göre, Allah'ın tevbeyi kabul etmesi aklen gerekli/vaciptir. Bu düşünce de olmaları, onların kabul ettiği Allah'ın kulları için en iyiyi yapması gerektiği/ aslah meselesinin zorunlu bir sonucu olsa gerekir.⁴⁵ Mu'tezile kelâm ekolü, tevbeyi kabul etmenin aklen Allah'a vacip olduğunu söylerken bu görüşlerini burada vereceğimiz Kur'an âyetlerine dayandırmaktadırlar.

" O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir. " ⁴⁶

"Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir. " ⁴⁷

Ehl-i sünnet'in Eş'âri kelâm ekolüne bağlı olan Fahreddin Râzî (ö.606/1210) yukarıdaki âyetin yorumunu yaparken, ünlü Mu'tezile kelâmcılarından Kâdî

⁴⁵ Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn, (Ehli Sünnet Akaidi)*, s. 328; Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd*, s. 338-339; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 126; İcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, s. 381.

⁴⁶ Şûrâ, 42/25.

⁴⁷ Nisâ, 4/17

Abdūlcabbar'dan (ö.415/1024) iktibasla onun bu âyeti tevbe'yi kabul etmeyi aklen Allah'a gerekli kıldığına şu iki bakımdan delil getirdiğini ileri sürer. Bu delillerden birincisi, âyette geçen **كَلِمَاتٍ** kelimesi gereklilik/ *vücûb* ifade eder. Buna göre yüce Allah'ın, “Allah katında (makbul olan) tevbe...” tabiri, Cenab-ı Allah'ın tevbeleri kabul etmesinin aklen vacip olduğuna delil teşkil eder. İkinci delil ise, eğer biz yüce Allah'ın **أَن يَّاتِيَهُمْ** - **كَلِمَاتٍ** “Allah katında (makbul olan) tevbe...” tarzındaki sözlerini sırf O'nun tevbeleri kabul etmesi manasına hamlederek yorumlarsak, o zaman bu sözle “İşte Allah'ın tevbelelerini kabul edeceği bireyler bunlardır” kısmı arasında herhangi bir fark kalmaz. Zira bu da, Yüce Allah'ın tevbeleri bilfiil kabul ettiğini haber vermektedir. Ama biz önceki ibareyi, tevbeleri kabul etmesinin gerekli/vacip olmasına, bu ibareyi de, tevbeleri bilfiil kabul ettiği manasına alırsak, böylece bu iki kısım/ayet arasındaki fark açığa çıkar ve herhangi bir tekrar da meydana gelmemiş olur.⁴⁸

Kelâmcı Râzî, Kadı Abdūlcabbar'a ait bu Mu'tezilî görüşü kabul etmez ve bir şeyin Allah'a vacip olduğuna hükmetmenin geçersiz olduğunu ileri sürerek, Mu'tezile'ye şöyle cevap verir: Yüce Allah, mü'minlerin tevbesini kabul edeceğini vaat etmiştir. Allah bir şeyi vaat edip, vaadinden dönmesi de mümkün olmayınca, işte bu bir nevi gerekliliğe/ *vücûba* benzemiş olur. Bu izaha göre, “Allah” lafza-i Celâle'nin başına **كَلِمَاتٍ** kelimesinin getirilmesi doğru ve yerinde olmuş olur. Bu nedenle de, Hak Teâlâ'nın “Allah katında (makbul olan) tevbe...” buyruğu ile yine O'nun, “İşte Allah'ın tevbelelerini kabul edeceği bireyler bunlardır” sözü arasındaki fark ortaya çıkmış olur.⁴⁹

Râzî Mu'tezile'ye olan cevabını daha geniş bir çerçevede değerlendirmektedir. Yüce Allah'ın âyetin ilk bölümündeki “Allah katında (makbul olan) tevbe...” sözü, tevbeleri kabul etmenin Allah'a “mecbursun, yapacaksın” anlamında bir gereklilik değil O'nun keremi, fazlı ve ihsanı gereği olduğunu bildirmektir. O'nun, “İşte Allah'ın tevbelelerini kabul edeceği bireyler bunlardır” sözü ise, O'nun tevbe'yi kabul edeceğini haber vermektedir. Yine Yüce Allah'ın “Allah katında (makbul olan) tevbe...” ifadesi, bilmeyerek bir günah işleyip de, arkasından derhal ondan tevbe edip, o günahı ısrar etmeyi terk ederek, istiğfarda bulunan bireyler hakkında, tevbe etmeye iletmek, ona yol göstermek ve bu tevbe konusunda tevbe edenlere yardım etmek ancak Allah'dır.” anlamındadır. Daha sonra da Yüce Allah, “İşte Allah'ın tevbelelerini kabul edeceği bireyler bunlardır” buyurmuştur. Yani, durumu böyle olan bu birey, tevbe ettiği zaman, Allah onun tevbesini kabul eder demektir. Buna göre ayetteki birinci ibareyle, bireyi tevbe'ye

⁴⁸ Râzî, *Tefsîrü'l-Kebir*, c. X, s. 3; Tunç, *Kelâm(Sistematik)*, s. 106.

⁴⁹ Râzî, *Tefsîrü'l-Kebir*, c. X, s. 4; Ayrıca bkz. Alûsi, *Rûhu'l-Meânî*, c. IV, s. 238.

muvaaffak kılması; sonraki ibareyle de yapılan tövbeyi kabul etmesi kastedilmiş olmaktadır.⁵⁰

Râzî'nin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, Ehl-i sünnet kelâmcılarına göre ise kullarının yaptığı tevbe Allah'ın kabul etmesi gerekli değildir. Onların düşüncesinde tevbenin kabulü Allah'ın iradesine bağlıdır; dilerse kabul eder, dilerse kabul etmez. Çünkü onların anlayışına göre, Allah'a hiçbir şey vacip, zorunlu değildir. Yüce Allah istediği şeyleri kendi iradesi, kudreti ve hikmetiyle yapar. Ancak bununla birlikte Ehl-i sünnet kelâmcıları, Yüce Allah'ın tevbe edenin tevbesini kendi vaadinden dolayı kabul edeceği inancındadırlar. Zira onlara göre, Allah'ın vadinden yani söz vermesinden dönmesi muhaldir.⁵¹

Bu problemle ilgili olarak Eş'arî kelâmcılarından Cüveynî (ö.478/1085), tevbe kabul etmenin aklen Allah'a vacip olmadığını belirttikten sonra tevbenin kabulüyle ilgili şer'î nassların bulunduğunu dolayısıyla Allah'ın tevbeleri kabul edeceğini bildirir. Söz konusu nasslardan ilk ikisi,

*“O, kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”*⁵²

*“Kim tevbe edip düzelirse, Allah onları bağışlar ve onlara acır”*⁵³ şeklindeki Allah sözüdür.

Diğeri ise, Hz. Peygamberin *“Günahından tevbe eden, günahı olmayan kimse gibi olur”*⁵⁴ anlamındaki hadisidir.

Ehl-i sünnet kelâmcıları, Mu'tezile ekolünün tevbe kabul etmenin aklen Allah'a vacip olduğu yolundaki görüşlerinin doğru olmadığına Bakara sûresinin 160. âyetinin delâlet ettiğini öne sürerler. Onlara göre, Allah tevbeleri kabul edeceği sözünü kendisini medh ve övme anlamında kullanmıştır. Şayet tevbeleri kabul etmek Allah'a vacip olsaydı, bu övgü yerinde ve uygun bir davranış olmazdı. Ayette geçen “etûbu aleyhim” ibaresinin anlamı, “onların tevbelerini kabul ederim” demektir. Tevbenin kabul edilmesi ise, kendisinden tevbe edilen suçtan dolayı bir cezanın kalmadığı anlamına gelir. Buna göre eğer, “İşte ben onların tevbesini kabul ederim” sözünün manasının, nitekim “taâtları kabul konusunda” dediğiniz gibi, yüce Allah'ın “mükâfat ve sevap verme manasında”

⁵⁰ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. X. s. 7.

⁵¹ Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, (Ehli Sünnet Akaidi), s. 328; Razi, *Tefsirü'l-Kebir*, c. X. s. 3; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 126.

⁵² Şûrâ, 42/25.

⁵³ Ali İmran, 3/89; Nur, 24/5.

⁵⁴ İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 30, hadis no: 4250,(2/1420)

tevbeyi kabul etmek olduğunu söylemeli değil miydiniz? şeklinde bir soru yöneltirirse, kelâmcılarımız da şöyle cevap vereceklerini söylerler: Taâtı kabul etmek, sevaba müstahak olma, sevaba hak kazanma manasına gelir. Çünkü bu taât nedeniyle, bir başkası bu mükâfata layık olamaz. Bu taâtı yapmanın amacı da, sevap kazanmaktır. Halbuki tevbe böyle değildir. Çünkü tevbe, cezayı düşürmek için konulmuştur. Bununla birlikte her ne kadar hata yapmamış bireyin tevbesine karşılık sevaba nail olması gerekirse de, tevbe etmenin asıl amacı cezayı/ikabı düşürmektir.⁵⁵

Mu'tezile kelâmın son temsilcisi Kâdî Abdülcabbar her durumda aklen tevbe edilmesini şart koşturamaz. Ona göre, sorumlu olan birey anacağımız üç durumun dışında bulunamaz.

- 1- Sevapları/itaatı isyan ve günahından daha fazladır.
- 2- Günahları sevaplarından daha fazladır.
- 3- Günah ve sevapları birbirine eşittir.

Ancak andığımız bu üçüncü durumun yani günah ve sevapların eşit olmasının illeti hakkında ihtilaf edildiği için günah ve sevabın eşit olması söz konusu değildir. Eğer taatları yani sevapları günahından daha fazla ve günahı da küçük günah cinsinden ise söz konusu bu bireyin ondan aklen tevbe etmek gerekmez, ancak naklen tevbe etmesi gerekir. Mu'tezile kelâmcılarından Ebu Ali Cübbâî (ö.303/915) küçük günahlardan dolayı aklen ve naklen tevbenin gerekli olduğunu ifade ederken, Ebu Haşim ise yalnızca naklen gerekli olduğu kanaatindedir. Kâdî Abdülcabbar da bu ikinci görüşün doğru olduğunu söyleyerek şu şekilde istidlalde bulunuyor: Tевbe, bireyden zararı defetmek için gereklidir, küçük günahta ise zarar yoktur, bu sebeple küçük günahtan tevbe etmek gerekli değildir.⁵⁶

Günahları sevaplarından daha fazla olan büyük günah sahibinin, hak ettiği cezadan kurtulabilmesi için tevbe etmesi gerekir. Bu tevbe de işlediği kötülükten kötü olduğu için pişman olması ve o kötülüğün bir benzerine dönmemeye azmetmesiyle gerçekleşir.⁵⁷

Mu'tezile kelâm âlimleri özellikle de Bağdat ekolüne mensup olanlar, tevbe etmenin cezanın düşürülmesinde bir etkisinin olmadığını, ancak tevbenin yapılması esnasında cezanın düşürülmesinin Allah'ın bir lütfü ve fazlı olduğuna kani olmuşlardır. Kâdî Abdülcabbar ise, onların bu görüşlerine katılmayarak, tevbenin cezaları

⁵⁵ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. IV, s. 184.

⁵⁶ Kâdî Abdülcabbar, Ahmed, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, Mektebe Vehbe, Kahire, 1416/1996, s. 789.

⁵⁷ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 789.

düşüreceğini söylemiştir. Ona göre, tevbe etmek özür dilemeye benzemektedir. Suç işleyen birey, suç işlenen kimseye hitaben gerçekten ve samimi bir tarzda özür dilediği zaman, artık o cezalandırılmaz ve affedilir. Bu durum, yani özür dileme, işlenen suçtan dolayı hak ettiği cezanın düşürülmesine neden olur. Özür dileme de durum böyle olunca, tevbede de aynı durum söz konusu olur.⁵⁸

Neticede Allah, içten gelen, pişman olarak yapılan tevbenin kendi katında kabul olacağını bildirmiştir.⁵⁹ Allah'ın tevbe edenleri övmesi,⁶⁰ tevbe eden ve temizlenen kullarını sevdiğini ifade etmesi⁶¹ de tevbelerin kabul edileceğinin kanıtı sayılmalıdır. Tevbenin kabulünün aklen Allah'a vacip olduğu veya olmadığı şeklindeki görüş ayrılığı ekollerin benimsediği Allah anlayışlarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan için önemli olan yaptığı hatanın hemen arkasından pişman olup tevbe etmesidir. Onun bu samimi ve kalpten olan tevbesinin kabulü Allah'a bağlıdır. Allah'ın vaadi ise haktır. Onun vaadi ise tevbe edenlerin tevbesini kabul edeceği doğrultusundadır. Bu tarzda anlaşılan bir tevbe telakkisi, inanan bireylerin içine düştükleri sıkıntılardan uzaklaşmalarına yardımcı olabilir.

3. 3. Tevbenin Kabul Olmasının Şartları

Tevbe Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette konu edildiği gibi tevbelerin Allah tarafından kabul edileceği de pek çok ayette ifade edilmiştir.

Tevbenin kabul edilmesi iki anlama gelmektedir:

a- Herhangi bir itaatin kabul edilmesinde olduğu gibi, tevbeleri kabul eden Allah'ın tevbelerine karşılık sevap vermesidir.

b- Allah'ın tevbe ettiğinden dolayı bireyin günahlarını affetmesi ve bağışlamasıdır.⁶²

İkinci anlamda tevbeyi kabul etmek, günahlardan dolayı gelecek azabı kaldırmaktır ki, yukarda da geçtiği üzere bu aklen Allah üzerine gerekli değildir.⁶³

Tevbenin kabulü başka bir deyişle geçerliliği meselesi de kelâm ekolleri arasında tartışma konusu olmuştur.

Mu'tezile'ye özellikle de Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö.321/933) ve ona uyanlara göre, bireyin yaptığı tevbenin geçerli olması için istisnasız bütün günahlarından tevbe etmesi gerekir. Aksi halde kişinin tevbesi geçerli değildir. Şîa da Mu'tezile gibi aynı görüşü

⁵⁸ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 790.

⁵⁹ Bkz. Tevbe, 9/118.

⁶⁰ Tevbe, 9/112.

⁶¹ Bakara, 2/222.

⁶² Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. III, s. 24.

⁶³ Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhü'l-Ekber*, s. 155.

paylaşmaktadır.⁶⁴ Mu'tezile'nin ileri sürdüğü bu görüşe göre, tevbe, bölünme ve parçalanma kabul etmemektedir. Tevbe isyan ve muhalefetten itaate dönüştür. Allah'ın emirlerinden bir kısmını yapıp, diğerlerini yapmayana itaatkar denemez. Günahlarının tamamını terk etmeyen, muhalefetten dönmüş sayılamaz. Bu nedenle bazı günahları işlemeye devam eden bireyin, bazılarında tevbe etmesi makbul değildir. Kötü olması yönünden günahlar arasında bir ayırım söz konusu değildir. Mu'tezile bu görüşlerine dayanak olarak Bakara Sûresi'nin 160. âyetinde geçen 'لَا يَجْزِيكَ عَنْ ذُنُوبِهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ' = (hallerini düzelten) ifadesini kullanmışlar ve bu ifadenin bütün günahlar hakkında umumî bir lafız olduğunu söylemişlerdir.⁶⁵

Ehl-i sünnet kelâmcıları ise böyle bir şartı kabul etmemiş, bir gûnahtan tevbe edip, başka bir gûnahı işlemeye devam eden bireyin tevbe ettiği gûnahtan tevbesinin kabul olacağına kani olmuşlardır. Dolayısıyla onlara göre, tevbe de parçalanma mümkün olmaktadır. Bu görüşlerine de Allah'ın arada bir fasıl olmaksızın tevbenin kabulünü vaat ettiğini dayanak yapmışlardır.(Şûrâ, 42/25) Ayrıca, mutlak lafzın manasının doğruluğunun tahakkuk edebilmesi için, bu lafzın kapsadığı fertlerden birinin bulunmasının yeterli olduğunu da kanıtlarına eklemişlerdir. Ehl-i sünnet'e göre, bu şekilde yapılacak tevbenin geçerli olacağına ittifak sağlanmışır.⁶⁶

Mu'tezile'nin bu konudaki görüşü, beşer fitrat ve tabiatını dikkate almamakta ve onu göz ardı ettiği için⁶⁷ Ehl-i sünnet'in görüşü benimsenmeye daha uygun gözükmektedir.

Mu'tezile tevbenin kabulü hususunda üç şart ileri sürmüştür ki bunlar, yapılan haksızlıkları reddetmek, bu gûnaha bir daha dönmemeye karar vermek ve pişmanlıkta daim olmaktır.⁶⁸

Mu'tezile'nin son büyük kelâmcısı olan Kâdî Abdülcabbar'a göre ise tevbenin sahih ve geçerli olması şu iki şartın birlikte bulunmasına bağlıdır. Bunlar pişman olmak ve kararlılık içinde bulunmaktır. Eğer pişman olup kararlı/azimli olmazsa veyahut ta kararlı olup, pişmanlık duymazsa, tevbe eden birey tevbe-i nasuh ile tevbe etmiş olmaz. Tevbenin kabul olması için bu iki şartın birlikte bulunması gerektiği gibi, yapılan

⁶⁴ el-Hillî, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, (şerhleri Nâfi Yevmi'l-Haşr ve Miftahü'l-Bâb ile birlikte), s. 57.

⁶⁵ Cüveynî, *İrşâd*, s. 340; Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, (Ehli Sünnet Akaidi), s. 327-328; Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. IV, s. 184.

⁶⁶ Cüveynî, *İrşâd*, s. 340; Pezdevî, *Usûl'id-Dîn*, (Ehli Sünnet Akaidi), s. 327-328; Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. IV, s. 184; Râzî, *Meâlimu Usûli'd-Dîn*, s. 127; Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhu'l-Ekber*, s. 156, 158.

⁶⁷ Dalgın, Nihat, *İslâm'da Tevbe ve Cezalara Etkisi*, Trabzon, 1997, s. 52.

⁶⁸ el-Hillî, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, s. 57; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 381.

kötülükten pişman olmanın muteber olması için de, bizzat o işin kötü olduğundan pişmanlık duymak gerekir. Yine Abdülcabbar'a göre, o kötülüğün bir benzerine dönmek kararlılığı da onun bizzat kötü bir şey olduğu içindir. Eğer bir birey, bir şeyin kendi kötülüğünden değil de başka bir şey yüzünden pişman olup, azim ve karar sahibi olmuşsa, yine şahıs, tevbe-i nasuh ile tevbe yapmış sayılamaz.⁶⁹

Kelâmcılar tevbenin kabulü için yalnızca yaptığından pişman olmayı ve ona bir daha dönmemeye azm ve kararlı olmayı yeterli görmemiş, tevbe yapanda yaptığı günaha tekrar dönebilecek güce ve kudrete sahip olmasını da şart koşmuşlardır. Yani acizin yaptığı günaha dönmeme kararı muteber değildir. Çünkü o daha önce işlediği günahı yaşıllıktan veya başka herhangi bir sebepten dolayı işleme kudretine sahip değildir. İktidarsızın zinayı terk etme hususunda, dilsiz ve sağır olanın iffetli kadınlara iftira etmemeye azm etmesinin bir anlamı yoktur ve bu şahısların tevbesi geçerli değildir.⁷⁰

Mu'tezile kelâm ekolü tevbe de esas olan şeyin ne olduğuna da temas ederek, tevbe de pişmanlık duymanın esas olduğunu, azimli olmanın ise, tevbenin şartı olduğunu kabul etmiştir. Buna gerekçe olarak da şunları söylemişlerdir: Tevbe geçmişteki bir şeyle ilgilidir. Öyleyse geçmişle ilgili olan bir işin esas olması gerekir. Bu iki işten geçmişle ilgili olanı yalnızca pişman olmaktır. İşlenilen kötülüğün bir benzerini yapmamaya azimli olmak ise, elbette geçmişle ilgili olmayıp gelecekle ilgilidir.⁷¹

Yüce Allah Nisâ sûresinin 17. âyetinde tevbenin kabul edilmesini iki şarta bağlamıştır. İlki kötülüğü bilgisizlik/ cehalet sebebiyle yapanların tevbesinin kabul edileceği, diğeri ise, günahından hemen (çarçabuk) dönüş yapıp, tevbe edenlerin tevbesinin kabul edileceği vurgulanmıştır.

Ayette geçen “kötülüğü cahillikleri sebebiyle yapanlar” ifadesindeki cehaletin ne anlama geldiği konusunda da çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Mu'tezile'den Cübbâî'nin kabul ettiği gibi bilgisizlik ya da ilimsizlik değildir. Zira günah olduğunu bilmeden işlenen günahattan dolayı bir kimse cezayı hak etmiş olmaz. Çünkü bilmeden işlenen şeylerin günah ve cezasının Müslümanlardan kaldırıldığı İslâm âleminde genel kabul görmüştür. Bu sebeple bilmeden günah işleyen bireylerin tevbe etmelerine gerek yoktur. İnsanın, yaptığı şeyin günah olduğunu bildiği halde, günahtaki cezanın miktar ve derecesini bilmeyenler⁷² anlamında kullanılmış olması ayetin siyak ve sibakına ve Kur'an

⁶⁹ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.791.

⁷⁰ Cüveynî, *İrşâd*, s. 337-338; İcî, *el-Mevâkıf*, s. 381; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, c.V, s. 162-163.

⁷¹ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.792.

⁷² Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. X. s. 5- 6; Alûsî, *Ruhu'l-Meânî*, c. IV, s. 238.

bütünlüğüne daha uygun gibi gözükmetedir.

İslâm âlimleri âyetle geçen hemen veya yakından kastın, ölüm vaktinin gelmesi ile, ölüm korkularının bizzat müşahade ve ayne'l-yakîn görülmesi olduğunda fikir birliğine varmışlardır.⁷³ Bilerek günah işleyen ve çok vakit geçmeden tevbe etmeyip, kötülük ve günahları alışkanlık haline getiren ve bununla birlikte can çekişme durumuna gelip hayattan ümidini kesmeden önce tevbe edenlerin tevbelerinin kabulü, kesin olmayıp, Allah'ın isteği ve iradesine kalmıştır.

Bununla birlikte can çekişme durumuna gelmeden ve henüz hayattan ümidini kesmeden önce, küfürden tevbe ederek iman etmek makbuldür. Bu haldeki bir birey küfürden çıkarak imana girmiş olur. Ancak, can çekişme esnasında, hayattan ümidini kesmiş olarak, küfürden tevbe ederek iman etmek makbul değildir. Çünkü iman ettikten sonra hayır işler yapabilecek bir zaman bulunmalıdır.

Fâsık /*günahkar* bir mü'minin son nefesindeki tevbesinin kabul olunabileceği de gözden uzak tutulmamıştır. Zira Kur'an-ı Kerim'de "*Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin...*"⁷⁴ buyurulmaktadır. Ancak bu tür tevbenin kesin olarak kabul edileceği de vaat olunmuş değildir.⁷⁵

O halde nefsi arzulara uyularak tevbe yapmayı geciktirmek hiç de güvenilecek bir metot değildir. İslâm âlimleri, tevbenin geciktirilmesinin, tevbenin terk edilmesi anlamına geleceğini ifade etmişlerdir.⁷⁶ Günahın hemen akabinden tevbe edilmesinin gereği kaçınılmaz olarak belirginlik kazanmıştır.

Kur'an-ı Kerim tevbenin geçerli ve kabul olması için başka şartlar da öne sürer: Bunlardan birisi de tevbede samimiyettir.

«فَإِنْ رَجَعُوا إِلَى اللَّهِ مِنْ غَيْرِ إِكْرَاهٍ فَقَدْ خَسِرُوا خُسْرًا مُبِينًا» (Bakara, 2/222)

"Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gerçeği açıkça ortaya koyanlar başkadır. Zira ben onların tevbelerini kabul ederim. Ben tevbeyi çokça kabul eden ve çokça esirgeyemim."⁷⁷

Bilindiği gibi tevbe etmek başka sebeplerden değil de, işlenen kötü bir fiilin bizzat masiyet olmasından dolayı pişmanlık duymaktan ibarettir. Örneğin içki içmenin günah olmasından dolayı değil de onun baş ağrısına, aklın örtülmesine ve malın eksilmesine

⁷³ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. X. s. 6; Alûsî, *Ruhu'l-Meânî*, c. IV, s. 238.

⁷⁴ Zümer, 39/53.

⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. II, s. 491.

⁷⁶ Bkz. Hadimî, Muhammed Mevlana Ebu Said, *Berika*, Çev. Komisyon, İstanbul, 1989, c. III, s. 89.

⁷⁷ Bakara, 2/160.

neden olduğundan pişman olan bireyin amacı tevbe etmek değildir. Bu nedenlerle pişman olan insanın tevbesi de makbul olamaz.⁷⁸ O halde tevbe etmede samimiyet ve ihlas esastır. Kendine düşen görevleri yerine getirmeden örneğin emaneti yerine teslim etmeden, insanların gözünden düşmekten korkarak, hakimın tanıklığını kabul etmeyeceği düşüncesiyle yaptığına pişman olursa bu birey bu durumda tevbe etmiş olmaz. Aynı amaçla, tanıklığının kabul edilmesi veya övülmek arzusuyla emaneti yerine getirmeye ve diğer yapması gereken fiilleri işlemeye karar verirse bu birey yine tevbe etmiş olmaz. Tevbenin kabulü için ihlas ve samimiyet vazgeçilmez bir değere sahiptir.

Tevbenin kabul edilebilmesi için, tevbe etmeye sebep olan şeyin bozup tahrip ettiği şeylerinde ıslâh edilip, düzeltilmesi gerekir. Buna örnek verecek olursak, bir bireyin kalbine şüpheler atarak, onun ruh dünyasını ve dinini bozan bireyin, o günahından yapacağı tevbesinin kabulü için, o şüpheleri ortadan kaldırması gerekir. O halde tevbenin, uygun olmayan her türlü davranışı terk ederek, uygun olan her şeyi yapmakla kabul olacağı ortaya çıkmış olmaktadır.⁷⁹

Tevbenin şartlarıyla ilgili bir başka Tanrı buyruğu da Furkân Sûresinde geçmektedir.

﴿فَإِذَا دُفِنُوا فَاسْتَرْسَبُوا ذُنُوبَهُمْ عَلَيْهِمْ رَاسٌ ذُنُوبُهُمْ أَمْرٌ يُؤْتِيهِمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَفًّا ۚ﴾

“Onlar, Allah'ın yanında başka tanrı tutup ona yalvarmazlar, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar, zina etmezler. Bunları yapan günaha girmiş olur. Kıyamet günü azabı kat kat olur, orada, alçaltılarak temelli kalır. Ancak, tevbe eden, iman eden ve yararlı iş işleyenlerin kötülüklerini Allah iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder. Kim tevbe edip, iyi davranış gösterirse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş olarak Allah'a döner.”⁸⁰

Kur'an-ı Kerim günahın telafı edilmesi için iki şart ileri sürüyor görünmektedir. Bunlardan birincisi yapılan hatalardan dolayı tevbe etmek, diğeri de iyi davranış gösterip, yararlı işler yapmaktır. İyi davranış ya da yararlı iş hiç şüphesiz ki, insanlığı ilgilendiren faydalı fiil ve eylemlerdir. Günahından tevbe yapan birey bu yararlı işiyle topluma olumlu yönden bir katkıda bulunmuş olacaktır. Böylelikle yüce Allah onun günahlarını bağışlayıp, sevaba döndürecek.

⁷⁸ İcî, Mevâkıf, s. 380-381; el-Hillî, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, *Keşfü'l-Murâd Fî Şerhi Tecrîdi'l- İtikâd*, Bombay, 1310/1892, s. 235-236.

⁷⁹ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. IV, s. 184.

⁸⁰ Furkân, 25/68-71.

Mu'tezilî Kur'an yorumcusu Zemahşerî, âyeti yorumlarken şunları söylüyor: Her kim isyanı ve günahı terk eder, yaptıklarına pişman olur ve iyi ve güzel işleri yapmaya koyulursa, o bu şekilde Allah'a dönmüş ve ona gereği gibi tevbe etmiş olur. Allah da ondan razı ve hoşnut olarak hatalarını örter ve onların yerine sevapları geçirir.⁸¹

Tevbenin en önemli şartlarından birisi de tevbenin yalnızca Allah'a yapılmasıdır. "*Yaraticınıza tevbe edin...*"⁸² anlamındaki Allah kelamı tevbenin sadece Allah'a yapılacağını ifade ederken, aynı zamanda tevbe ederken riyakarlık yapmaktan insanları nehyetmektedir. Tevbe kalpten samimi olarak değil de lisanen dil ile yapılacak olursa, bu tevbe kalpleri bilen Allah'a değil de, insanlara karşı yapılmış olur. Bu şekildeki bir tevbenin hiç kimseye yararı olmayacağı açıktır. O halde bir günah işlenildiğinde yalnızca Allah'a tevbe edilmelidir.⁸³

Hanbelî Mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve diğer bir kısım İslâm âliminin kabul etmemesine rağmen, günah işlemek Allah'ı tahkir sayılacağından dolayı, tevbe etmek kurtuluşa ulaşmak için lüzumlu görülmüştür.⁸⁴

Bireyin işlediği yanlış ve hatalardan dolayı yapması gereken tevbe de iki kısma ayrılır:

- 1- Allah'ın hukukuyla ilgili O'nun şahsına karşı işlenmiş günahlardan tevbe.
- 2- İnsanların hukukuyla ilgili günahlardan yapılan tevbe⁸⁵

Allah'ın hukukuyla ilgili tevbeye konu olan şeyler itikat veya fiillerle ilgilidir. Bunlar genellikle şahsın kendisini ilgilendiren, Allah'a karşı işlenen günahları kapsar. Namaz kılmamak, oruç tutmamak, zengin olduğu halde hacc yapmamak vb. gibi. Bu görevlerini yapmayan birey Allah'a karşı kusurlu sayılır ve bunlardan sorumludur. Bu gibi durumlarda, ya o fiilin kötü olmasından dolayı pişman olması veyahut da vacibi ihlal etmesinden dolayı tevbe etmesi gerekir. Bununla birlikte o kötülüğün bir benzerine dönmemeye ve vacibi bir daha ihlal etmemeye azimli ve kararlı olmalısı da gereklidir.

Bireyin kendisinin dışındaki insanların hukukuyla ilgili şeylerden tevbe ise öncelikle toplumu ilgilendiren yaptığı bu kötülük ve yanlışlardan dolayı Allah'a karşı pişman olduğunu belirtmek ve gücü nispetinde verdiği zararı telafi etmeye çalışmak ve buna karar vermekle gerçekleşir. Eğer tevbeye konu olan şey gasp ise, gasp edilen şey de

⁸¹ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. III, s. 301.

⁸² Bakara, 2/54.

⁸³ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. III, s. 86.

⁸⁴ Nicholson, R. A, *Tevbe*, *İ.A.* İstanbul, 1979, c. XII/1, s. 204.

⁸⁵ Cüveynî, *İrşâd*, s. 340; Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.798; el-Hillî, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, s. 57.

aynısıyla bulunuyorsa, sahibine, sahibi bulunmuyorsa, varislerine teslim edilmelidir. Varisleri de bulunmuyorsa, ilgili devlet kurumuna/ devlet başkanına veya fakirlere verilmelidir. Haksız olarak elde edilen şeyin aynısı bulunmuyorsa, onun değeri zarara uğrayan bireye verilmelidir. Tevbeye konu olan şey başkasını inciten ve yaralayan kötü bir söz ise, tevbenin kabulü, pişman olmak ve ona bir daha dönmemeye karar vermekle birlikte o kişiden özür dilenmesine bağlıdır.⁸⁶

Ehl-i sünnet ve Şîfî kelâm âlimlerine göre, kul hakkının dışında kalan hususlarda Allah'a karşı işlenmiş günahın tevbesi üç şarta bağlıdır, bunlar:

- 1- Geçmişte yapılan bütün günahlardan pişman olmak,
- 2- Günahtan tamamen vazgeçmek ve onları derhal terk etmek,
- 3- Bir daha o kötülüğü yapmamaya azmetmek, o ve benzeri günaha dönmemeye karar vermektir. Yapılan bir tevbenin sahih ve geçerli olması için anılan bu şartların eksiksiz yerine getirilmesi gerekmektedir.⁸⁷

Bu üç şarta bunların hepsini bir daha yapmaktan korkup çekinmek de ilave edilmiştir. Bir şey üzerinde ısrar eden pişman olmuş değildir. Dolayısıyla tevbe için yapılan günahın terk edilmesi gerekir. Günahı işleyen birey, ondan vazgeçmiyorsa, onu yapıyor anlamına gelir ki, o zaman tevbe etmiş olmaz. Tevbe de pişmanlık da gereklidir, pişmanlık yaptığından dolayı içinin sızlaması ve hüznlenmedir.⁸⁸ Birey günahından pişman olmuyorsa, ona rızasının olduğu anlaşılır, bir şeye razı olan da onu yapıyor demektir ki, onu yapanda tevbe etmiş olmaz. İşlediği günahın benzerine dönmemeye kararlı olmak da tevbe için gereklidir. Çünkü yaptığı iş günahıdır, günahı yapmaya tekrar azmetmek de günahıdır. Tevbenin son şartı olan korku ise, bireye tevbe etmeyi, tevbe yapmaktan başka bir çıkış yolunun bulunmadığını emreder.⁸⁹ O halde anılan şartlar yerine getirilmezse, tevbe gerçekleşmemiş olmaktadır.

- «أَمْ أَبْرَأُكَ مِنْ أَنْ تَكُونَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ»
- «أَمْ أَبْرَأُكَ مِنْ أَنْ تَكُونَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ»
- «أَمْ أَبْرَأُكَ مِنْ أَنْ تَكُونَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ»
- «أَمْ أَبْرَأُكَ مِنْ أَنْ تَكُونَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ»

“Allah’ın kullarının tevbesini kabul edeceğini, sadakaları geri çevirmeyeceğini ve Allah’ın tevbeyi çok kabul eden ve pek esirgeyen olduğunu hâla bilmezler mi?”⁹⁰

⁸⁶ Kâdî Abdülcabbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s.799; krş. el-Hillî, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, s. 57.

⁸⁷ Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, s. 93; Kuşeyri, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, s.179; el-Hillî, *el-Babü'l-Hâdî Aşere*, s. 57; Aliyyü'l-Kârî, *Şerh Alâ Fikhi'l-Ekber*, s. 158.

⁸⁸ Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, c.V, s. 163.

⁸⁹ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. III. s. 22-23; Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye*, s. 93.

⁹⁰ Tevbe, 9/104.

Allah bu ayette doğru ve şartlarına uygun tevbeleri kabul edeceğini belirtmektedir. Aynı zamanda O “Huve yakbelu” demek suretiyle de tevbeleri Resûlullah’ın değil, yalnızca kendisinin kabul veya reddedeceğini özellikle vurgulamaktadır. Bununla birlikte tevbe edenlerin tevbesini kabul etmesi de O’nun şanından olmaktadır.⁹¹

Eğer birey, Allah hakkının dışında insanların hakkıyla ilgili bir kötülük yapmışsa, hak sahibinin hakkını ödemek, onun rızasını almak tevbenin kabul şartlarındandır.⁹²

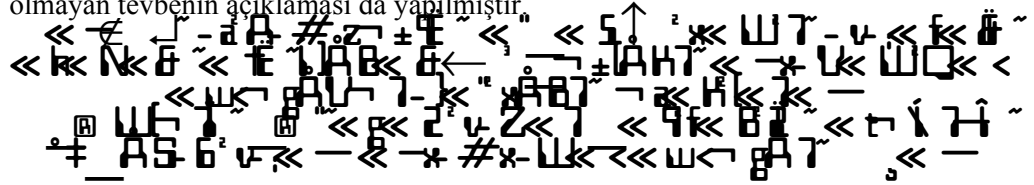
O halde insanlara ve insanların içinde yaşadığı topluma karşı yapılan hata ve haksızlıklar iki yönlüdür.

1- İşlenilen hatalı ve yanlış eylemle Allah’ın emir ve direktiflerine karşı gelinmiştir. Bu ise büyük bir günahdır.

2- Yapılan hatalı ve yanlış eylemle bireye ve topluma zarar verilmiştir. Zarar verilen bireye ve topluma bu zarar telafi edilip, karşılığı verilmeden, onun etkisini ortadan kaldıracak başka iyi bir davranışta bulunmadan, yalnızca sözle yapılacak bir tevbenin Allah katında geçerli olması beklenemez.⁹³

3. 4. Kabul Edilmeyen Tevbe

Kur’an-ı Kerim’de kabul olunan tevbenin şartları zikredildikten sonra makbul olmayan tevbenin açıklaması da yapılmıştır.

“Kötülükleri işleyip dururken, ölüm kendisine geldiği zaman: “Şimdi tevbe ettim” diyenler ile kafir olarak ölenlerin tevbesi makbul değildir. İşte onlara elem verici azap hazırlamışızdır.”⁹⁴

Anılan Kur’an buyruğu, kendisine ölüm gelip çatan ve ölümün soğuk yüzünü ve korkusunu gözlemleyen bireylerin tevbelerinin kabul olmayacağını kanıtlamaktadır.

Yine Kur’an’ın çeşitli yerlerinde, ölüm anında tevbe etmeye kalkışanların tevbelerinin kendilerine bir fayda sağlamayacağı açıkça ortaya konulmuştur. Firavun’un suda boğulmaya başlayınca “inandım” demesi⁹⁵, ölüm kendilerine gelip çatanların

⁹¹ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. II, s. 293.

⁹² Aliyyü’l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhı’l-Ekber*, s. 158; İbn Hacer, Şihabuddin Ahmed b. Ali, *Fethu’l-Bâri bi Şerhi’l-Buhari*, Kahire, 1986 c. XI, s.106; Kuşeyri, *er-Risaletü’l-Kuşeyriyye*, s. 181-182.

⁹³ Bkz. Atay, *Kur’an’a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı*, s. 97.

⁹⁴ Nisâ, 4/18.

⁹⁵ Yunus, 10/90-91.

“Rabbim beni dünyaya geri gönder. Ta ki ben zayi ettiğim ömrüm karşılığında, iyi eylemlerde bulunayım” demeleri⁹⁶ ve benzer anlatımlar⁹⁷ örnek olarak verilebilir.⁹⁸

Bu konuda Ebû Eyyûb Hz. Muhammed’den şöyle bir rivayette bulunmaktadır: “*Muhakkak ki, Cenab-ı Hak, canı boğazına dayanmadıkça, kulunun tevbesini kabul eder.*”⁹⁹

Kur’an ölüm anında yapılan tevbenin kabul edilmeyeceğini, bunun dışında yapılan tevbe-lerin kabul edileceğini bildirmektedir. O halde tevbe yapmada titiz davranılması, son anlara kadar ertelenmemesi gereği ortaya çıkmaktadır.

3. 5. Tевbeden Sonra Tekrar Günaha Dönmek

Eş’arî anlayışa göre, tevbeden sonra günaha yeniden dönmek, önceki tevbe-ye anlamsız ve geçersiz kılmaz. Önceki tevbe geçerlidir. Tевbe diğer ibadetler gibi bir ibadet olup, geçerliliğine/sıhhat veya geçersizliğine/fesad hükmedilir. Ancak önceki tevbe bitmiş bir ibadet hükmündedir. Eğer ibadet bitmişse üzerine geçersizlik/ butlan atfedilemez.¹⁰⁰ Bununla birlikte tevbeden sonra günaha tekrar dönen için, yeni bir tevbe gerekir. Bu tevbe öncekinden bağımsız başka bir ibadet hükmündedir.¹⁰¹

Mutasavvıflar da tevbenin bozulması hususunda kelâmcılar gibi düşünmektedirler. Birey tevbeden sonra tekrar aynı günaha dönerse yani tevbesini bozarsa tevbesini yenileyebilir. Bu durum birçok defa da tekrar edebilir. Birey yine de tevbe etmeden ümidini kesmemelidir.¹⁰²

O zaman zihinlere şöyle bir soru gelmektedir. Tевbenin şartlarından birisi, kendisinden tevbe edilen günaha tekrar dönmek üzere kesin karar vermektir. O halde aynı günaha tekrar dönmek önceki tevbenin geçersizliği sonucunu doğuramaz mı?

İslâm âlimlerin çoğunluğuna göre, tevbenin kabul şartlarından olan şey, aynı günahı işlememe kararı olup, kendisinden tevbe edilen günahın tekrar edilmemesi değildir.¹⁰³ Zira onlara göre, tevbe etmek iyiliktir, günaha dönmek ise kötülüktür. Küfür haricindeki kötülüklerin iyilikleri yok edemeyeceği gibi günaha dönüş de tevbe-ye

⁹⁶ Mü’minun, 23/99-100; Münâfikûn, 63/10-11

⁹⁷ Mü’min, 40/85.

⁹⁸ Bkz. Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. X. s. 7-8.

⁹⁹ Tirmizi, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *Sünen*, Da’avât, 98, hadis no: 3537, (5,547), Çağrı yay. İstanbul, 1413/1992; İbn Mace, *Sünen*, Zühd, 30, hadis no: 4253, (2/1420).

¹⁰⁰ Cüveynî, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, *el-Akîdetü'n-Nizâmîyye Fi Erkânî'l-İslâmîyye*, Akaide Dair İki Risale, MÜİFV. Yayınları, Nu, 41, İstanbul, trz, s.94; Cüveynî, *İrşâd*, s. 343.

¹⁰¹ Cüveynî, *İrşâd*, s. 343.

¹⁰² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 180.

¹⁰³ Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. IV, s. 240.

anlamsız ve geçersiz kılamayacaktır.¹⁰⁴

O halde birey, herhangi bir günahı birçok kere işlemiş olsa bile her defasında ondan tevbe etmesi onun yararına olacaktır. Unutulmamalıdır ki, tevbe bireyin Allah'a bağlılığının göstergesidir. Her bir tevbe bu bağlılığın pekişmesi ve tazelenmesi olarak kabul edilmelidir.

3. 6. Tevbenin Nasıllığı

Tevbenin nasıl yapılacağı konusunda da mü'minlere ışık tutan Kur'an-ı Kerim'dir.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُحِبُّونَ الْوَدْعَةَ حَتَّى تُبْذَرُوا فِيهَا ۚ وَمَا يُغْنِي عَنْكُمْ وَالْأَسْوَاقُ كَمَا أَنْتُمْ فِيهَا تُبْذَرُونَ ۚ﴾

“Ey iman edenler! Samimi(nasuh) bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter...”¹⁰⁵

Tevbenin nasıl yapılacağı bildirilen bu âyette geçen ve “samimi bir tevbe” diye tercümesini verdiğimiz “tevbe-i nasûh” ifadesi için birçok yorum yapılmıştır. Bunlara örnekler vermeye çalışacağız. Ancak bu yorumların ortak noktasını şu şekilde açıklayabiliriz: “nasûh” “nush” kökünden türemiştir. Buna göre “tevbe-i nasûh”, tevbe eden bireyin kendi nefesine öğüt dinletebilmesi, günahlarından dolayı son derece üzgün olması ve bir daha onlara dönmemeye karar vermesi demektir.¹⁰⁶

İşlenen bir günahın benzerine dönmemeye kesin karar vermek olarak tanımlanması meşhur olan tevbe-i nasuhu İbn Abbas da şu şekilde açıklamıştır: Kalp ile pişman olmak, dil ile istiğfar etmek, beden ile onu terk etmek suretiyle ondan uzak kalmak ve ona bir daha dönmeme kararını vicdanında saklamaktır.¹⁰⁷

Ayette geçen nasuh kelimesinin tevbe kelimesinin mübalağa ifade eden bir sıfatı olduğu genel kabul görmüştür.¹⁰⁸ Ancak ayetteki nasuhun gerçekte tevbe eden bireyin vasfı olduğunu söyleyip tevbeye “meczaz-i akli” şeklinde isnat edildiğini söyleyenlerde olmuştur.¹⁰⁹ Zemahşerî de, tevbe-i nasuh'u bu tarzda yorumlamaktadır: Tevbeyi kendilerine nasihat edenler, günahları yok edecek ve taşkınlıkları dizginleyecek bir tarzda tevbe ederler. Kötülüklerden tevbe etmeleri, onların kötü olduğundan dolayıdır. Yaptığına pişman olmak ise, çok şiddetli bir tarzda üzülmektir. Kötülüklerden birine bir daha

¹⁰⁴ Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhü'l-Ekber*, s. 157.

¹⁰⁵ Tahrîm, 66/8.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, c. II, s. 616.

¹⁰⁷ Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 70.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arap*, c. II, s. 616; Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. XXX s. 48; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. XXVIII, s. 157; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 429.

¹⁰⁹ Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. XXVIII, s. 157; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 429.

dönmemeye azm ederek karar vermek de, çıkan bir şeyin bir daha yerine dönmesi nasıl mümkün değilse, bu şekilde bir daha günaha dönmek anlamına gelmektedir.¹¹⁰

Râzî de, Zemahşerî'nin yorumuna benzer bir şekilde tevbe-i nasûh'u açıklamaya çalışır: Tevbe eden bireye tevbe ettiği şeye bir daha dönmeyi terk etmesini nasihat eden ve tevbe edenlerin kendilerine tavsiye ettiği samimi bir öğüttür.¹¹¹

Gazzali de tevbe-i nasûhun tanımında şunlara yer verir: Nasuh tevbesi yapanlar, geçmişte günahlarına tevbe edip ölünceye kadar tevbesinde duranlardır. Bu bireyler, geçmişteki kusurlarını tamamlar ve bir daha günaha dönmeyi hatırlarının ucundan bile geçirmezler. Bu tür tevbe sahipleri, günahlarını sevaplarla değiştirip, hayırda yarışanlardır.¹¹²

O halde bu tevbe nasıl olmalıdır? Tevbe, bir daha dönmemeye azmetmekle beraber kötülük olması bakımından, kötülükten pişman olmakla olur.¹¹³ Yine, suç ve kabahatlerden bir başka sebeple değil de, yalnızca onların çirkinlikleri, yani Allah'ın rızasına aykırı oldukları için gönülden pişmanlık duyarak ve tekrar kötülük yapmamaya azmederek bunlardan vazgeçip hiçbir neden ve engel karşısında dönmemeye kesin karar vermekle olur.¹¹⁴

Yine tevbenin nasıl yapılacağı ile ilgili olarak Hz. Ali'den bir rivayette bulunulmuştur: Bedevilerden birini "Allah'ım, senden bağışlanma diler ve tevbe ederim." derken işitmiş, "ey falan, tevbede dil çabukluğu yalancılar tevbesidir" demişti. O da "o halde tevbe nedir?" deyince, Hz. Ali de, tevbe şu altı unsurdan meydana gelir" demiştir:

- a- Geçmiş günahlardan pişman olmak,
- b- Yerine getirilmemiş farzları iade etmek,
- c- Zulmü reddetmek,
- d- Hasımlarla helalleşmek,
- e- Günahlara bir daha dönmemeye azmetmek,
- f- Nefsi günahta büyüttüğün gibi Allah'a itaatta eritmek ve ona günahların tadını tattırdığın gibi itaatin de acısını tattırmaktır.¹¹⁵

Evet andığımız bu şartlar çerçevesinde yapılan tevbe, aynı zamanda Allah için yapılan bir ibadet hükmündedir. O halde gönülden, samimi olarak, gereğine göre yapılan

¹¹⁰ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. IV, s. 573; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, c. XXVIII, s. 157

¹¹¹ Râzî, *Tefsirü'l-Kebir*, c. XXX s. 48.

¹¹² Gazzali, *Ihyau Ulumi'd-Din*, c. XII, s.3

¹¹³ Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhı'l-Ekber*, s. 158.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. VII, s. 430.

¹¹⁵ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. IV, s. 573-574.

her ibadet gibi bu şekilde yapılan tevbeler de Allah tarafından kabul edilecektir. Bunun böyle olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Çünkü Allah, insanlık gereği olarak ortaya çıkacak kusurlardan dolayı çok tevbe edenleri sevdiğini bildirmektedir.¹¹⁶ O halde mü'min bir birey günah işlediği zaman, derhal Allah'a dönmeli, yaptığından pişman olduğunu devamlı hatırında tutarak, rahmet ve merhamet sahibine iltica etmelidir. Zaten bundan başka da kurtuluş çaresi de yoktur. Bu çıkış yolunu da biz insanlara gösteren ilahî rahmet sahibi olan Allah'tan başkası değildir. O halde tevbe etmek, mü'minlerin Allah'a olan inançlarının gereğidir.

3. 7. İnanmayanın İmanının Tevbe Yerine Geçip-Geçmeyeceği

İnanmayan birey Allah'a iman ettiği zaman, onun imanı yalnızca küfründen tevbe anlamına gelmemekte aynı zamanda küfründen pişman olmak anlamını da içermektedir. İman edip küfründen pişman olmamak mümkün değildir. Bilakis küfürden pişman olmakla imanı birleştirmek gerekir. Küfrün günahı, ancak iman ve küfürden pişman olmakla ortadan kalkabilir.¹¹⁷ Kelâmcılar kâfirin küfründen dolayı yaptığı tevbesinin kabul edileceğini söylemişlerdir ki, bu görüş doğrudur. Zira tevbenin günahların bağışlanmasına ve bunlardan dolayı cezalandırılmamasına sebep olması konusunda İslâm âlimleri arasında herhangi bir görüş ayrılığı söz konusu değildir.¹¹⁸

Tevbenin dışında bütün günahların bağışlanmasına neden olabilecek başka bir şey de söz konusu değildir.¹¹⁹ Buna Kur'an işaret etmektedir:

“De ki: Ey kendi nefislerine aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”¹²⁰

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed de “Ademoğlunun hepsi hata edecidir, hata edenlerin en hayırlıları tevbe edenlerdir.”¹²¹ “Allah, çok tevbe eden günahkar mü'min kulunu sever”¹²² buyurmaktadır.

Bu ayet ve hadislerde dikkati çeken husus, Allah'ın rahmet ve muhabbetinin sonsuzluğunun vurgulanmış olmasıdır. O'nun rahmeti her şeyi kuşatmıştır, her insan bu ilâhî rahmetten istifade edebilir. Fakat şurası da bilinmelidir ki “Allah'ın rahmetinden

¹¹⁶ Bakara, 2/222.

¹¹⁷ Cüveynî, *İrşâd*, s. 342.

¹¹⁸ Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhı'l-Ekber*, s. 157.

¹¹⁹ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. IV, s.138; Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhı'l-Ekber*, s. 157.

¹²⁰ Zümer, 39/53.

¹²¹ Tirmizi, *Sünen*, Kıyame, 49.

¹²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. I, 80-103.

ümit kesmeyin” ifadesi, günah işlemeye devam edin, anlamına gelmemektedir. Tabi ki kastedilen şey, her türlü günaha batmış bireylerin bile tevbe etmeleri halinde¹²³ tevbelerinin kabul edileceğini bildirmek, bu şekilde bir an önce kötülüklerden vazgeçirip Allah’a dönmelerini sağlamaktır. Küfürlerinden tevbe edenlerde bu ayetin kapsam alanına girmektedir. Yoksa Allah’a şirk koşanların affedilmesi beklenilmemelidir.

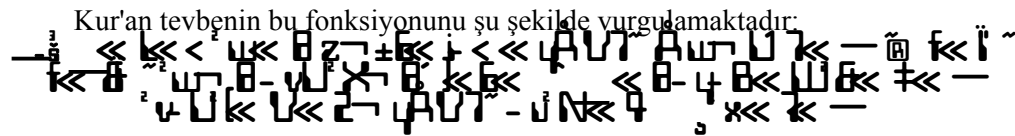
Allah’a şirk/ortak koşmak ve küfür dışında, büyük veya küçük günah işleyen, fakat bu günahlarından tevbe etmeden ölen bir mü’minin durumu Ehl-i sünnet âlimlerinden Ebû Hanîfe (80-150/699-767)’ye göre Allah’ın dilemesine bağlıdır. Dilerse cehennem de onu cezalandırır, dilerse onun bu cezasını affederek herhangi bir azaba uğratmaz.¹²⁴

Can çekişme esnasında tevbenin kabul edilmediği gibi, bu esnada yapılan iman da makbul değildir. Kabul edilebileceğini söyleyenler de bulunmaktadır.¹²⁵ Ancak bu ikinci görüşün akla aykırı olduğu gibi, makbul olmayan tevbeyi açıklarken zikrettiğimiz Kur’an ayetlerine de aykırı olduğunu söyleyebiliriz.

4. TEVBENİN FAYDALARI

Tevbe hiç şüphe yok ki, büyük bir arınma, temize çıkma, bilinci tazeleme ve yenileme eylemidir. Yaşamının her anında kötülüklerle iç içe olan insan, bu nedenle büyük bir stres altında bulunmaktadır. Bu stres ise, hayatı yaşanmaz hale sokmaktadır. İşte bu düşüncedeki bireyin imdadına Allah’ın bir lütfü olan tevbe mekanizması yetişmektedir. Bu tevbe sayesinde insan, bütün günahlarından ve onun meydana getirdiği stresten uzaklaşmakta, adeta temizlenip, arınmaktadır.

Kur’an tevbenin bu fonksiyonunu şu şekilde vurgulamaktadır:

"...Eğer üstünüzde Allah’ın lütuf ve merhameti olmasaydı, içinizden hiçbir kimse asla temize çıkamazdı. Fakat Allah dilediğini arındırır..."¹²⁶

İtikatda Mu'tezile amelde ise Hanefî mezhebine bağlı olan ünlü bilgin Zemahşerî (ö.538/1143), bu Kur'an ifadesinin yorumunu yaparken tevbenin Allah tarafından verilmiş temizleyici bir lütuf olduğu konusunda hassasiyetle durur ve sözlerine şöyle devam eder: Eğer Allah arındırıcı tevbe ile sizlere lütufta bulunmasaydı, sizden hiç bir

¹²³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşaf*, c. IV, s.138.

¹²⁴ Ebû Hânîfe, İmam-ı Âzam, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.74. (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde orijinal metin, Çev. Mustafa Öz), İstanbul, 1992; İbn Humam, Kemal, *el-Musâyere* (şerh ve haşiyeleri Şerhu'l-Musâyere ve Musâmera bi Şerhi'l-Musâyere ile birlikte), İstanbul, 1979, s. 349.

¹²⁵ Aliyyü'l-Kâri, *Şerh Alâ Fıkhi'l-Ekber*, s. 161.

¹²⁶ Nur, 24/21.

fert kendisini yalan konuşmak (ifk) günahından ve pis olan diğer kötülüklerden temizleyemezdi. Ancak yüce Allah tevbe edenlerin samimiyetle ve dosdoğru olarak yaptıkları tevbelarını kabul etmek suretiyle onları arındırıyor.¹²⁷

apukları tevdelerini kabu etmek suretiye onları aghdıyor.

“Yine onlar ki, bir kötülük yaptıklarında, ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah’ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe- istiğfar ederler. Zaten günahları Allah’tan başka kim affedebilir ki! Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler.”¹²⁸

*“Kim haksız davranışından sonra tevbe eder ve durumunu düzeltirse şüphesiz Allah onun tevbesini kabul eder. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”*¹²⁹

Günahlara dalarak, kendisini, çevresini ve Rabbi'ni unutan birey, tevbe etmek suretiyle yaratanını yeniden hatırlamış, O'na karşı olan görevlerini yerine getirerek, Rabbi'ne ve kendisine olan güvenini tazelemiş, bu sayede üzerine düşen sorumluluklarını müdrık bir birey haline gelmiştir.

mudrik bir birey haline gelmiştir.

« ω γ $\Gamma \pm Z$ « Ω « B Ψ γ $\dot{\gamma}$ $\dot{E}$ « $-$ « ψ $\sim$ A^* B γ $\dot{\gamma}$ $E <$

« Ψ γ $A-E$ »

“...Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri sever.”¹³⁰

Günahlara dalarak yaratanının sevgisini kaybeden birey, tevbe ederek tekrar Allah'ın sevgisini kazanmaktadır. Birey için bundan daha büyük bir saadet düşünülemez.

Tevbe etmenin bireye sunduğu faydaları iki ana kategori de değerlendirebiliriz.

İlki, birey tevbe sayesinde geçmiş günahlarından kurtularak, hiç günah işlememiş gibi olmaktadır.

Diğeri de, birey tevbe aracılığıyla insanlık görevlerini yerine getirmede yüksek dereceler elde ederek, Allah'ın sevdiği insanlar arasına katılmaktadır.¹³¹ Bireyin nihai gayesi de bu değil midir?

5. SONUÇ

İnsanın var oluş gayesi, kendini ve âlemi bilmesi, yaratanını tanıması, eşyanın hikmetini ve hakikatini kavramasıdır. İnsan ancak bu gayesini gerçekleştirebildiği ölçüde

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşaf*, c. III, s. 226.

¹²⁸ Âl-i İmrân, 3/135.

129 Maide, 5/39.

130 Bakara, 2/222.

¹³¹ Gazzali, *Ihyau Ulumi'd-Din*, c. XII, s.11.

mükemmel olabilir.

Dünyaya denenmek ve kendini gerçekleştirmek üzere gönderilen birey, niçin dünyaya geldiğinin hikmetini çözmeden uzaklaşarak geleceğini karartmaya başlamıştır. İşte bu noktada Yüce Allah, insanlara tevbe ile bir kurtuluş imkanı daha vermiş olmaktadır. Bu, Allah'ın yarattığı insanları sevmekte ve onları korumakta olduğunun açık bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. İnsanlara düşen ise ikinci bir defa kendisine verilen bu imkanı iyi bir şekilde kullanmasıdır. Bu imkanı gereği gibi değerlendirenlerin içerisine düştükleri karanlık ve günah girdabından temizlenerek çıkacaklarında herhangi bir şüphe yoktur.

Birey açısından tevbe, Allah'la birlikte olma isteğinin dışı açılımıdır. Tevbe, türlü seçenekler içerisinden bireyin Allah'ı tercih etmesidir. Tevbe, bireyin Allah'la diyaloga geçmesi, aracısız olarak dilek ve isteklerini iletmesi ve hatalarını itiraf etmesidir. Bireyin tevbe etmesinin altında yatan felsefe, Allah'ın her şeyden yüce ve üstün olduğunu içine sindirmesi ve bunu ilan etmesidir.

Bireyin tevbe etmesi, Allah'ı sevdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Neticede tevbe bireyin Allah'a olan bağlılığını pekiştirmesi ve tazeleme olarak karşımıza çıkmaktadır. O halde tevbede ısrarlı ve devamlı olmak inanan bireylerin yararına olacaktır.

O halde tevbe büyük bir arınma, temize çıkma ve şuuru/ bilinci tazeleme eylemidir.

Kur'an'ın tevbeden beklediği ise, bireyi çelişki ve kaostan kurtarıp, tutarlılığa, dürüstlüğe sevk ederek onun şeref ve haysiyetini korumasına yardımcı olmaktır.

Son sözü yine Kur'an'a bırakalım. Tevbe, Allah'ı unutmama ve O'nu her an hatırdan tutarak yaşamaktır. "Allah'ı unutanlar gibi olmayın..."¹³²

¹³² Haşr, 59/19.

KAYNAKÇA

- AHMED B. HANBEL, Müsned, Mektebetü'l-İslamî, Beyrut, 1405/1985.
- ALİYYÜ'L-KÂRİ, Ali b. Sultan Muhammed, Şerh Alâ Fıkhı'l-Ekber, İstanbul, 1375/1955.
- ALTINTAŞ, Hayrani, Tasavvuf Tarihi, Ankara, 1986.
- ALÛSÎ, Şihabuddin Seyyid Mahmud, Rûhu'l-Meânî Fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve Seb'i'l-Mesânî, Beyrut, 1405/1985.
- ATAY, Hüseyin, Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı, İslâmiyât, c. 1, sayı 3, 1998.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, es-Sıhah fi'l-Luga ve'l-Ulum, Beyrut, 1974.
- CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara, 1997.
- CEVZİYYE, İbnü'l-Kayyim Ebi Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr, Medâricu's-Salikîn, Kahire, trs.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, Kitabü't-Ta'rifât, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- CÜVEYNÎ, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, Kitabü'l-İrşâd İlâ Kavâtii'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikâd, thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992.
- CÜVEYNÎ, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye Fi Erkânî'l-İslâmiyye, Akaide Dair İki Risale, MÜİFV. Yayınları, Nu, 41, İstanbul, trs.
- DALGIN, Nihat, İslâm'da Tövbe ve Cezalara Etkisi, Trabzon, 1997.
- EBÛ HÂNİFE, İmam-ı Âzam, el-Fıkhü'l-Ekber, (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde orijinal metin, Çev. Mustafa Öz), İstanbul, 1992.
- EL-EŞ'ARÎ, Ebu Hasan Ali b. İsmâil, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1411/1990.
- ERDOĞAN, Fırat, Şahsiyet Gelişiminde Tövbenin Fonksiyonu, (basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1982.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Yakup, el-Kâmûsu'l-Muhit, Beyrut, 1991.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Muhammed, Mükâşefetü'l-Kulûb, Thk. Abdullah Ahmed Ebu Zîne, Kahire, 1392/1972,
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Muhammed, İhyau Ulumi'd-Din, İstanbul, 1986.
- HADİMÎ, Muhammed Mevlana Ebu Said, Berika, Çev. Komisyon, İstanbul, 1989.
- EL-HİLLÎ, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, el-Babü'l-Hâdî Aşere, (şerhleri Nâfi Yevmi'l-Haşr ve Miftahü'l-Bâb ile birlikte) thk. Mehdi Muhakkik, Tahran, 1365/1946.
- EL-HİLLÎ, Yusuf b. Ali b. Mutahhar, Keşfü'l-Murâd Fi Şerhi Tecrîdi'l- İtikâd, Bombay, 1310/1892.
- İBN HACER, Şihabuddin Ahmed b. Ali, Fethu'l-Bâri bi Şerhi'l-Buhari, Kahire, 1986.
- İBN HUMAM, Kemal, el-Musâyere (şerh ve haşiyeleri Şerhu'l-Musâyere ve Musâmera bi Şerhi'l-Musâyere ile birlikte) , İstanbul, 1979.
- İBN MACE, Ebî Abdullah b. Yezid el-Kazvanî (273/886), Sünen, Çağrı yay., İstanbul, 1413/1992
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, Lisanü'l-Arap, Beyrut, 1990.
- İCÎ, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, el-Mevâkîf fi İlmi'l-Kelâm, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, trs.

- KÂDÎ ABDÜLCABBAR, Ahmed, Şerhu Usûli'l-Hamse, Thk. Abdülkerim Osman, Mektebe Vehbe, Kahire, 1416/1996.
- KUŞEYRÎ, Ebu Kasım Nisaburî, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, thk. Abdulhalim Mahmud, Mahmud b. Şerif, Kahire, 1409/1989.
- Muncid Fi'l-Luga ve'l-A'lâm, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1994.
- NİCHOLSON, R. A, Tevbe, İ.A. İstanbul, 1979.
- PEZDEVÎ, Ebu Yusr Muhammed, Usûlu'd-Dîn, (Ehl-i sünnet Akaidi), Çev. Şerafeddin Gölçük, İstanbul, 1988.
- RÂZÎ, Fahreddin, Tefsîrül-Kebir, (Mefâtihi'l-Gayb) Daru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
- RÂZÎ, Fahreddin, Meâlimu Usûli'd-Dîn, (İslâm İnancının Ana Konuları) Çev. Nâdim Macit, Erzurum, 1996.
- SÜHREVERDÎ, Ebu Hafs Şihabeddin Ömer, (1144-1234), Avârifü'l-Meârif, (Tasavvufun Esasları) Çev: Kamil Yılmaz - İrfan Gündüz, İstanbul, 1990.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, Fethu'l-Kadir, Kahire, 1994.
- TAFTAZÂNÎ, Sa'deddin, Mesub b. Ömer b. Abdilllah, Şerhu'l-Makâsîd, thk. Abdurrahman Amira, Beyrut, 1409/1989
- TİRMİZÎ, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, Sünen, İstanbul, 1413/1992.
- TUNÇ, Cihat, Sistemantik Kelâm, Kayseri, 1997.
- YAZIR, Muhammed Hamdi, Hak Dîni Kur'an Dili, Çelik-Şura, İstanbul, trs.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Beyrut, 1984.
- ZEMAŞERÎ, Muhammed b. Ömer (538/1143), Tefsiru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîli ve Uyunu'l- Ekâvîli fî Vucuhi't-Te'vîl, thk. Abdurrazzak el-Mehdi, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.